

Надія МИРОНЕЦЬ
Олена ЧУМАЧЕНКО
Київ

ПРОБЛЕМИ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ МИКИТИ ШАПОВАЛА

Серед українських громадсько-політичних діячів, які боролися за незалежну Соборну Українську державу, вболівали за долю української нації, роздертої між кількома державами і намагалися в існуючих конкретно-історичних обставинах полегшити становище українців на чужині був Микита Шаповал (1882 – 1932). Активний учасник української революції в 1917 – 1919 роках, опинившись в еміграції в Чехословаччині, він очолив Головний політичний комітет Закордонної організації Української партії соціалістів-революціонерів, заснував Український громадський комітет і в 1921 – 1925 роках був його головою, брав активну участь в організації українських вищих шкіл в Чехословаччині – Української господарської академії в Подєбрадах та Українського педагогічного інституту ім. М.Драгоманова в Празі, організував і очолив Український соціологічний інститут в Празі (Український інститут громадознавства). М.Шаповал залишив вагому наукову спадщину, його перу належить 340 статей, заміток, рецензій, окремими виданнями вийшло 36 його книг і брошур, 3 збірки поезій, чимало праць залишилось неопублікованими. Коло його зацікавлень як науковця і громадсько-політичного діяча було досить широким, серед них і проблема Карпатської України, що видно як з його опублікованих праць, зокрема, з книги “Міжнаціональне становище українського народу”, написаної в 1930 році і виданої вже після його смерті в 1934 під грифом Українського соціологічного інституту в Празі, а також із рукописних матеріалів, які зберігаються в його особистому фонді в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України¹.

Велике значення для розуміння ставлення М.Шаповала до проблеми Карпатської України має рукопис його доповіді, проголошеної на семінарі 1 лютого 1930 року, під назвою “Політична структура Підкарпатської Русі”². Вона містить детальний аналіз перепису населення 1921 року в цьому краї за різними параметрами, зведений у таблиці, які характеризують національний склад українських земель в ЧСР, адміністративний поділ, релігійний і професійний склад населення Підкарпатської Русі в 1921 році, структуру населення міст, де проживало більше 10000 чоловік (Хуст, Мукачів, Ужгород, Берегове). Аналізуються також результати голосування в Підкарпатській Русі на виборах в парламент в 1924, 1925 і 1929 роках та в крайове заступництво в 1928 році.

В таблиці “Деякі категорії чинної інтелігенції на Підкарпатті в р.1890 – 1910”³ він простежує динаміку мад’яризації за вказаний період, наголошуючи, зокрема, на тому, що за цей час серед настоятелів церкви кількість русинів зменшилась з 74 до 14, а кількість мад’яр відповідно збільшилась з 232 до 383, кількість русинів учителів у елементарних школах за той же час зменшилась з 212 до 33, а мад’яр збільшилась з 372 до 712.

У цій же справі міститься чимало заміток, об’єднаних заголовком “Угорська Русь”. Це, зокрема, виписки із книги Г.А.Деволана “Угорская Русь” (Москва, 1878), де звертається увага на близькість мови і звичаїв “Южной России”, тобто України, і “Угорской Русі”, відзначається, що коли проїжджаєш її територією, то здається, що не виїжджав з Полтавської або Чернігівської губернії, і лише величні Карпатські гори нагадують, що ви в чужій стороні, що ви в Угорщині⁴.

Дані цієї доповіді і підготовчих матеріалів до неї М.Шаповал широко використав у згадуваній роботі “Міжнаціональне становище українського народу”, а також у підготовлених ним у 1929 році документах “Платформа Партії Соціалістів-Революціонерів Підкарпаття” та “Програма Партії Соціалістів-Революціонерів на Підкарпатській Русі”, рукописи яких зберігаються у тому ж архівному фонді. Вони дають можливість охарактеризувати ставлення М.Шаповала до означеної проблеми в трьох основних аспектах: 1) історія; 2) її стан на кінець 1920-х років; 3) перспективи.

Насамперед необхідно зазначити, що М.Шаповал постійно підкреслював, що в Карпатах, зокрема й на території Чехословаччини, живе великий масив етнічних українців, які нерозривно зв’язані з

усім українським народом, а слово “русин” вживав лише як синонім слова “українець”. Він критикував “провідні особи ЧСР”, які “стали ще в 1919 р. на таке становище: на Підкарпатті живе “малоруський люд”, але своєрідний, ріжний від українців, тому треба культурну політику вести на засаді “своєрідної русинської народности”⁵.

Фіксуєчи “число головніших національностей, що взаємодіють з українським народом на його етнографічній території”, він відзначає, що в 1921 році на Підкарпатті жило (у тисячах): українців – 460, росіян – 2, жидів – 116, румунів (молдаван) – 13, німців – 11, мад’яр – 103, чехів і словаків – 37⁶.

Свій погляд на історію питання М.Шаповал популярно виклав у “Програмі Партії Соціалістів-Револуціонерів на Підкарпатській Русі” в розділі “Хто ми?": “З покон віку називаємося русинами, а тому край наш зветься Підкарпатська Русь, як за Карпатами Галицька Русь, а ще далі наші люде живуть багато міліонів, колись звалися Київська Русь, а нині вся та земля і люди називається Україна. То є стара мила назва всієї землі, де живуть русини-українці. А й наша Підкарпатська Русь колись мала назву “Мукачівська Україна”, проте й ми єсмо русини-українці або просто українці. Ми є лише маленька частина великого українського народу, що живе однією масою, село при селі від Попраду і Тиси, через Карпати, через Дністро, Дніпро і далі по Кубані аж під Кавказькі гори”⁷. В іншому розділі цієї програми “Чи скоро прийде визволення” він знову констатує: “На Підкарпатті живе масою люд *український*, по старому званий русинами”⁸.

Підкарпатська Русь – такою була офіційна назва лише для однієї з двох частин Підкарпатської України, розділеної надвоє. Східну та центральну частину Закарпаття було включено адміністративно до складу Словаччини, де русинів-українців, на думку М.Шаповала, було не менше 200 тисяч. Всього ж на Підкарпатській Україні, вважав він, жило не менше 600 тисяч українців, але частина їх безумовно була зденаціоналізована⁹.

М.Шаповал підкреслював, що тисяча літ “співжиття з Угорщиною наклало своє страшне тавро на цей край”¹⁰, що проявилось в соціальній структурі Підкарпаття. Аналізуючи на основі статистичних даних Підкарпатської Русі типологію тамошнього суспільства, він прийшов до висновку, що “український люд типологічно поділяється на *лісовиків* і *хліборобів*, які разом творять 89%, пролетаріату нижчої кваліфікації – 9%, останнє – *півінтелігенція* та майже непомітна купка інтелігенції”¹¹. Через це, вважав М.Шаповал, “українська національність увійшла в ЧСР примітивною масою. Власне, *не увійшла*, а її взяли на місці великими руками.

Поскілки Галичина не могла зайняти своїми силами Підкарпаття (цих *сил* не було!), то всякий, хто мав організовані сили, міг прийти і поставити свою владу. Це зробили чехи вільно, без жадного вистрілу 25 квітня 1919 року, а 10 вересня 1919 р. цей факт був оформлений на мировій конференції, як “договір в Сен-Жермені” між чехами і представниками великих держав.

Не було там представників лише самого “героя” – українського народу”¹².

Ці історичні передумови, вважав М.Шаповал, спричинилися до того, що український люд Прикарпаття виявився політично несвідомим, і це проявилось в результатах виборів до парламенту і місцевих органів влади, коли русини-українці не спромоглися скористатися наданими їм правами і обрати депутатів, які б захищали їхні національні інтереси. Узагальнюючи підсумки виборів 1928 року до так званих “земських представництв”, М.Шаповал пише, що з національно-політичного погляду вони виявилися такими: русино-українських голосів 14,4%, москвофілів – 30,3%, цілком несвідомих – 53,3%. “Для національно-свідомих українців таке виявлення “волі” підкарпатськими русинами є *катастрофою*. Колоніальний край навіть не свідомий своєї трагедії, свого рабства”¹³.

Характеризуючи становище Підкарпатської Русі на кінець 1920-х років та політику щодо неї і взагалі до українства тогочасного уряду ЧСР, М.Шаповал віддавав йому належне за велику допомогу українським емігрантам, особливо в 1921 – 1925 роках, але разом з тим критикував визначних політичних діячів ЧСР за непослідовність у вирішенні питання про автономію Підкарпатської Русі. В книзі “Міжнаціональне становище українського народу” є розділ “Ідеології поневолення українського народу”, в якому автор виділяє підрозділ “Чеські ідеології: Масарик, Бенеш, Крамарж”, підкреслюючи, що вони є “найбільш авторитетними особами”.

Т.Масарик, відзначає М.Шаповал, – загально визнаний теоретик і борець за визволення народів, неприхильник поневолення, він визнавав, що український народ живе на Україні, в Галичині і на Підкарпатті, рахувався з українським рухом¹⁴. Проблемою українського Підкарпаття Масарик займався під час світової війни, заключив договір з підкарпатськими русинами в Америці в Пітсбургу, підписав декларацію незалежності поневолених народів з українцями (М.Цеглинським і М.Січинським), поляками, сербами та іншими в Філадельфії, розмовляв про Підкарпаття з українськими політиками в Києві. Але, разом з тим, Шаповал зауважував, що сподіваючись розбиття Австро-Угорщини, Т.Масарик і Е.Бенеш, очевидно, думали над тим, що *національна ідея* сама собою

вимагає, щоб *всі* українські землі Австро-Угорщини були об'єднані в одну цілість, тобто, щоб Прикарпаття було прилучене до іншого комплексу українських земель Австрії – Галичини і Буковини. Це, на думку Шаповала, із залізною логікою випливало з теоретичних і політичних переконань і Масарика і Бенеша, зокрема, з положення, сформульованого Бенешем у роботі “Проблеми слов'янської політики” (1926 р.): “*національне об'єднання і державне усамостійнення кожного слов'янського народу*”¹⁵.

Так було в теорії, а на практиці чеські лідери вирішили проблему Підкарпаття шляхом включення його до складу ЧСР. Шаповал цитує слова Бенеша: “На Міровій Конференції ми *вимагали* Підкарпатську Русь, обіцяючи їй автономію, як єдине правильне рішення, відповідне слав'янській програмі і взаємності”¹⁶, і констатує, що зобов'язання про надання автономії *не виконане*.

Шаповал звернув увагу на аргументацію, якою Бенеш виправдовував таку політику уряду ЧСР. Стосовно русинів Бенеш писав: “В питанні про Прикарпатську Русь треба підкреслити лише одно: *поведінка чехословацького уряду*, що змагається передовсім до того, щоб відсталі русинський народ підготувати перш над усе культурно до самостійного (?) політичного життя *була цілком правильна*. Через те його не можна обвинувачувати за те, що й досі не було здійснено автономії Підкарпатської Русі, – це повинно статись, яко мога швидше і в певній мірі, згідно з текстом договору. Це буде правильною славянською політикою в даній справі”¹⁷. Цитуючи і коментуючи ці слова Бенеша, Шаповал іронізує: “Судячи по цьому, для Підкарпаття є дві єдино-правильні славянські політики: одна, щоб не заводити автономії з огляду на непідготовленість українського населення до самостійного політичного життя, а друга в тім, щоб автономію завести яко мога швидше і в повній мірі, згідно з договорами, *цеб-то заводити автономію без огляду на культурність чи некультурність населення*. Ріжниця між обома єдино-правильними славянськими політиками лише та, що: перша політика проводиться в життя, а друга не проводиться, розуміється, не втрачаючи при тім з своєї правильності нічого”¹⁸.

Шаповал полемізував з Бенешем також з приводу його твердження, що було помилкою в чеській політиці стосовно Підкарпатської Русі те, що чеські партії і емігранти ніби-то штучно вносили туди українізм. “Нам за довгий час спостережень над діяльністю чеських партій, – писав Шаповал, – не довелось в жодній з їх помітити мікробів українізму, а тим більше розповсюдження їх на Підкарпатті”. Навпаки, наголошував він, всі чеські партії (хіба за винятком соціал-демократів) ширять там “великоросійство” і чехизацію¹⁹. Стосовно українських емігрантів, зауважував Шаповал, то вони дійсно розмовляють і співають на Підкарпатті по-українському, “однак це в їх діється зовсім не штучно, а натурально, бо вони ще на наддніпрянській Україні, в Галичині, на Буковині, на Кубані звикли це робити... Поскілки українці живуть і на Підкарпатті, то було б штучним, коли б емігранти не поводитися по-українському, бо індивідуальність і самотність українців-русинів скрізь однакова”²⁰.

Політика чехизації, репресії проти українців на Прикарпатті і зміна на гірше в ставленні до українських емігрантів в ЧСР посилювались, на думку Шаповала, після зміни сил в парламенті в результаті виборів 1925 року. Поступово почали набирати більшого впливу сили, що поділяли позицію д-ра К.Крамаржа, який вважав, що підтримка чехами прагнення українців до утворення своєї самостійної держави, “то є рана в серце Росії і що нам вона того ніколи не забуде”. Якби справді дійшло до одірвання України від Росії, писав Крамарж, то “це означало б для Росії, що знову було б закрито шлях до незамерзаючого Чорного моря і що Росія мусіла б повторити знову свій історичний процес – бій проти тих, хто їй закриває шлях до моря, хоч би це були на цей випадок замість татарів славяне – українці, яким допомагали організуватись вдячні брати-чехи...”²¹.

Така позиція Крамаржа щодо “українського сепаратизму”, як і небажання надати автономію Підкарпатській Русі, пояснювалася також аналогічною політикою стосовно словаків, про що сам Крамарж писав досить відверто, проголошуючи разом з тим на словах “безумовне і міцне збереження індивідуальності кожного славянського народу”. Шаповал прокоментував це таким чином: “Словом: що можна дядькові, те небожеві зась або “ми несемо світові мир і любов, опріч українців і словаків”²².

Не сприяла позитивному вирішенню проблеми Підкарпатської Русі й невизначеність позиції чеського керівництва стосовно русинства, що визнавав чеський міністр В.Гірса у бесіді з М.Шаповалом, Н.Григорієвим та М.Галаганом 26 березня 1926 року. Передаючи в своєму щоденнику зміст цієї бесіди, Шаповал відзначив, що міністр вказав на помилку всієї політики на Підкарпатті в тім, що треба було вже давно вирішити, “до якої нації належать русини – до руських чи до українців, й вести відповідну політику, а не пускати самотем населення, в якому бурхають різні стихії та партійна агітація”²³.

Перспективи подальшого розвитку Підкарпаття у тогочасних конкретно-історичних умовах М.Шаповал бачив в організації в межах ЧСР на землях, заселених русинами-українцями, національно-територіальної автономії (Підкарпатсько-український автономний Край) із краєвим соймом і урядом на чолі. Краєвий сойм повинен бути обраний на основі загального, прямого, таємного, пропорційного виборчого права без різниці статі, віри і національності. Українські землі, включені в Словаччину, повинні ввійти в одну краєву автономну цілість.

Урядовою мовою Підкарпаття повинна бути українська мова. При центральному уряді ЧСР повинен бути окремий міністр для Підкарпаття, вибраний краєвим соймом. Вся краєва адміністрація має бути призначувана краєвим соймом і краєвим урядом. В компетенцію краєвого уряду мають входити всі краєві справи, крім військових і закордонних.

Соціальні проблеми в автономному Краї мали б вирішуватися, на думку М.Шаповала, згідно з платформою партії соціалістів-революціонерів на таких засадах: Всі нетрудові землі конфіскуються і передаються в індивідуальне користування безземельних і малоземельних селян на основі споживчої норми. Всі ліси і природні багатства передаються в розпорядження краєвої влади. Організується краєвий банк для кредитування сільського господарства. Організується відповідне сільсько-господарське і промислово-технічне шкільництво для підготовки широких мас населення до раціонального ведення господарства.

Повинен суворо дотримуватися 8-годинний робочий день, а в тяжких або небезпечних для здоров'я галузях – 6-годинний. Забороняється праця дітей і суворо регламентується праця молоді й жінок. Передбачається соціальне страхування трудових мас на випадок безробіття, каліцтва, старості, інвалідності. Установлюється законом робітничий контроль підприємств, а також забезпечується участь робітництва в прибутках підприємства.

У справах культурних передбачалось організувати на Підкарпатті вищу українську школу типу політехнічної для підготовки спеціалістів з усіх галузей технічної і духовної культури; організувати середні загальні і спеціальні школи в потрібній кількості; вищі та початкові школи мали бути в достатньому числі для навчання молодих поколінь і для ліквідації неписьменності взагалі. Мова викладання в усіх школах – українська. Число національних шкіл мало бути пропорційне числу кожної національності на Підкарпатті. Церква мала бути відокремлена від держави. Релігійні громади могли існувати, як приватні організації і утримуватися своїм коштом. Передбачалася організація медичної охорони населення²⁴.

У 1928 році М.Шаповал остаточно приходить до висновку, що українська еміграція чехословацькому урядові завжди була потрібна більше для внутрішніх, ніж для зовнішніх потреб: “Щоб приховати ту політику національного гніту й визиску, яку чехословацький уряд провадив у Підкарпатті, потрібна була благодійність до невеличкої купки емігрантів”²⁵. За переконанням М.Шаповала, поки процес територіальної реформи був у своїй початковій стадії, чехословацький уряд використовував українську контрреволюційну еміграцію для того, щоб своїм благодійництвом та співчуттям “чеської буржуазії до пригноблених українців” замаскувати свою політику в Підкарпатті. Коли ж цей процес зміцнів і стабілізувався, чехи визнали за можливе припинити витрачати кошти на утримання емігрантів.

7 вересня 1928 року М.Шаповал склав проект меморандуму, адресованого президенту ЧСР Т.Г.Масарику, з приводу становища української еміграції в Чехословаччині та політики чехословацького уряду в Підкарпатській Русі, в якому він доводив, що “Підкарпатська Русь мусить бути трактована, як українська земля і народ, а не худоба”²⁶. Він наголошував на необхідності повернення на Підкарпатську Русь частини емігрантів, що отримали вищу та спеціальну освіту в українських навчальних закладах, утворених на території Чехословаччини. За його переконанням, “першим натуральним тереном для праці українських культурних сил, вивчених в ЧСР, є Підкарпатська Русь”²⁷.

З приводу “улаштування українських абсолювентів на працю” М.Шаповал писав на початку 1928 року у “Віснику Українського Комітету в ЧСР”. Цю справу він трактував як “поворот додому” всієї аполітичної маси: “Настає нова доба... 1928 рік для еміграції переломовий: раніш організовувались, щоб вчитись, тепер треба організовано зібратись додому на роботу”²⁸. М.Шаповал розумів, що за таких умов краще взагалі розірвати будь-які матеріальні відносини з урядом, аби не залежати від його політики.

Протягом усього 1929 року тривали переговори Шаповала з міністрами Крофтою і Завазалом з приводу повернення українців “додому”. 25 жовтня 1929 року за дорученням українських організацій в ЧСР Шаповал звернувся до Крофти з проханням ліквідувати матеріальні відносини між українськими культурними установами і урядом ЧСР, щоб йти далі своїм шляхом розвитку, а також

уможливити українським емігрантам перехід для праці на Підкарпатській Русі, “де український народ потребує культурно-господарських сил”²⁹. Та, незважаючи на неодноразові пояснення, що йдеться “не про організацію еміграції на Підкарпатті Міністерством, а про усунення перешкод для організації на Підкарпатті українцям праці самими емігрантами”, М.Шаповалу не вдалося досягти згоди з урядовцями з цього питання. Врешті, 18 лютого 1930 року після безплідної розмови з міністром Крофтою з приводу проблеми Підкарпаття М.Шаповал записав у розпачі: “Кінець взаємин”³⁰.

Микита Шаповал не дожив до того часу, коли Карпатська Україна на короткий час стала автономною частиною державної федерації, а потім у березні 1939 року проголосила свою державну незалежність. Але його наукова і громадсько-політична діяльність сприяли розвиткові подій у цьому напрямку. Вони заслуговують на увагу дослідників.

¹Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3563.

²ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 31 – 60.

³Там само. – Арк. 52.

⁴Там само. – Арк. 49.

⁵Шаповал М. Міжнародне становище українського народу. – Прага, 1934. – С. 69.

⁶Там само. – С. 13.

⁷ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 4.

⁸Там само. – Арк. 24 зв.

⁹Там само. – Арк. 28 зв.

¹⁰Там само. – Арк. 28.

¹¹Там само. – Арк. 30.

¹²Там само. – Арк. 31.

¹³Там само. – Арк. 26.

¹⁴Шаповал М. Вказ. праця. – С. 58.

¹⁵Там само. – С. 65.

¹⁶Там само.

¹⁷Там само. – С. 67.

¹⁸Там само.

¹⁹Там само. – С. 68.

²⁰Там само. – С. 68 – 69.

²¹Там само. – С. 71.

²²Там само.

²³Шаповал М. Щоденник. – Нью-Йорк, 1956. – Т. 2. – С. 23.

²⁴ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 2 – 3.

²⁵Шаповал М. Кінець Подебрадів. – Українські вісті. – Париж, 1928. – № 76. – 13 жовтня. – С. 3.

²⁶Шаповал М. Щоденник. – Т. 2. – С. 83.

²⁷З життя української еміграції. Меморандум до президента ЧСР // Вільна Спілка. – Прага, 1927 – 1929. – Зб. 3. – С. 164.

²⁸Лотоцький О. В царині наклепу та інсинуацій // Тризуб. – Париж, 1928. – Ч.18. – 13 травня. – С. 11.

²⁹ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 238. – Арк. 16.

³⁰Шаповал М. Щоденник. – Т. 2. – С. 98.